

Із плеяди титанів

[А. Ігнатченко, працівник музею Історії НТУ «ХПІ»]

#10-11 от 18.05.2007

Твоя історія, ХПІ!

До 150-річчя М.Д. Пильчикова

У травні 2007 року виповнюється 150 років від дня народження відомого українського фізика Миколи Дмитровича Пильчикова, засновника теорії аномалій земного магнетизму, дослідника в галузі рентгенівських променів, радіоактивності, оптики, метеорології, одного із основоположників радіотелекерування.

Народився Микола Дмитрович у Полтаві. Мати походила зі збіднілої дворянської родини, батько був викладачем у Полтавському кадетському корпусі. Миколці не було й року, коли померла мати, і батько віддав усю любов єдиному синові. До 14 років хлопчик навчається вдома, а після закінчення гімназії вступає до Харківського університету на фізико-хімічне відділення. Здібного випускника залишають на кафедрі фізики стипендіатом для підготовки до професорського звання. У 1883–1884 роках молодий вчений дослідив Курську магнітну аномалію і науково аргументував знаходження там багатих покладів залізної руди, за що йому була присуджена Велика срібна медаль Російського географічного товариства. У 1888–1889 роках М.Д. Пильчиков перебував у науковому відрядженні у Франції, де проводив велику експериментальну роботу, друкував наукові статті, виступав з доповідями. Він отримав диплом магістра фізики і фізичної географії та був обраний дійсним членом Російського географічного товариства. Повернувшись до Харкова, Микола Дмитрович одержує професорське звання. У 1891 р. він засновує метеорологічну станцію, споруджує і обладнує її на власні кошти. Одночасно Пильчиков вів велику викладацьку роботу – читав

курси електрики магнетизму, теорії пружності, основ механічної теорії теплоти, математичної й фізичної оптики та ін. Авторитет його серед дослідників фізичної науки був високий і в Росії, і за кордоном. У 1892 р. його обрано почесним членом Міжнародного товариства електриків у Парижі, у 1894 р. – членом ученої Ради Французького фізичного товариства. У 1894 р. Микола Дмитрович переїхав до Одеси і протягом 8 років працював екстраординарним професором Новоросійського університету. Він був прекрасним лектором. За цей час ним було прочитано понад 10 курсів для студентів фізико-математичного, а потім і медичного факультетів. Багато часу приділяв заняттям зі студентами, допомагав їм матеріально.

У 1896 р. окремою книгою вийшла його докторська дисертація «Матеріали до питання про застосування термодинамічного потенціалу до вивчення електрохімічної механіки», але як дисертацію він її так і не захистив, бо на той час захопився експериментами з рентгенівськими променями, а потім роботою над приладами бездротового телеграфування. На прохання одеських лікарів зробив чимало рентгенозйомок хворих, читав публічні лекції «Невидимі промені», писав наукові праці, вивчав явища радіоактивності.

З 1898 р. Микола Дмитрович активно займається радіотелекеруванням. У літературі з історії розвитку вітчизняної автоматики ім'я М.Д. Пильчикова стоїть першим серед творців радіотелекерування. Його винаходи та ідеї у цій галузі здійснені раніше і незалежно від Н. Тесли, є першими у світовій науці і техніці. Але винаходи Н. Тесли були запатентовані; за 40 патентів одержано 1 млн. американських доларів, а Пильчикову ніхто не надавав матеріальної підтримки для його дорогих дослідів. Архівні матеріали свідчать, що військове відомство залишило без належної уваги неодноразові звертання Пильчикова про надання невеликої суми для виготовлення обладнання і на досліди... Тоді як ідеї радіокерування були використані в нашому місті в роки Великої Вітчизняної війни. Великі господарчі об'єкти були заміновані, щоб фашисти не могли ними скористуватися. Був замінований і будинок по вулиці Дзержинського, 17, в якому після окупації Харкова розташувався командир 68 дивізії, гітлерівський генерал фон Браун, начальник Харківського гарнізону. 14 листопада 1941 року передані з Воронезької радіостанції сигнали зробили свою справу. Могутній вибух струсонув Харків. Генерал та його оточення загинули.

З 1902 р. починається другий харківський період у житті Миколи Дмитровича – його призначено професором ХТІ. Головною його турботою стало поповнення фізичної лабораторії приладами для поглиблення практичних занять студентів-технологів і для розгортання наукових досліджень. За часів роботи М.Д. Пильчикова лабораторія була чи не найкращою серед вузів Росії і була доступна викладачам вузів Харкова і учням гімназій. У віданні Пильчикова перебувала і метеорологічна обсерваторія, заснована у 1892 р. Одним із важливих фактів у діяльності Миколи Дмитровича стало заснування друкованого органу ХТІ «Известия Харьковского технологического института», перший том якого вийшов у 1905 р. Він же був і його редактором.

Наукові дослідження Пильчикова періоду роботи в ХТІ стосувались радіотелеграфування спектральної поляризації неба, іонізації повітря та ін. У 1904 р. він за власні кошти придбав автомобіль і обладнав на ньому пересувну радіостанцію, проте дослідження припинилося

через заборону їздити на автомобілі на території інституту. Але Микола Дмитрович продовжував дослідження, підтримував творчі зв'язки з О.С. Поповим. Фізлабораторія ХТІ стала першим осередком досліджень з радіофізики у Харкові. В ці роки він відвідує Францію, Бельгію, Німеччину, Швейцарію, Італію, Алжир, де зустрічається з видатними вченими, продовжує наукову роботу. Бере участь у першому Міжнародному конгресі з іонізації та радіології, який став важливим у розвитку вчення про радіоактивність і будову атома. Микола Дмитрович брав активну участь у підготовці і роботі Менделєєвського з'їзду (1907 р.).

Окрема сторінка біографії Пильчикова – його участь у громадському житті ХТІ, боротьба за демократизацію вищої школи. Особливо загострилась ситуація у 1904 р., коли на чолі ХТІ став професор М.М. Шіллер, талановитий фізик, але ревний царський адміністратор. Пильчиков засудив так звану «Шіллерівську історію», суть якої полягала у відрахуванні 213 студентів за участь у масових заворушеннях, були також звільнені викладачі, лаборанти, які висловили письмовий протест проти сваволі адміністрації – всього 21 чоловік.

Микола Дмитрович боровся за повернення звільнених. Його виступи за демократизацію вищої школи закріпили за ним характеристику «вкрай лівого професора». Результатом його боротьби і боротьби прогресивних членів навчального комітету було повернення в Інститут звільнених студентів, викладачів і відставка професора М.М. Шіллера. Активну участь брав Пильчиков у розробці нового статусу ХТІ. Уже в той час вчений бачив його як політехнічний, доступний всім молодим людям.

Окремі факти свідчать, що він займався і літературною працею, писав вірші. У 1906 р. українською мовою була перекладена мініатюра І.С. Тургенєва «Поріг». Х.Д. Алчевська у листі до Пильчикова писала: «Усі присутні настільки пройнялися цією поезією, що кожен просив мене дозволити переписати Ваші вірші, та я не наважилася зробити цього без Вашого дозволу».

Він допомагав матеріально культурно-мистецьким закладам і окремим представникам творчої інтелігенції. Так, надавав допомогу хворому Г.М. Хоткевичу. У 1906 р. була арештована група студентів, серед них був студент Лихонін, хворий на туберкульоз. Перебування у тюрмі могло для нього закінчитися трагічно. Микола Дмитрович негайно вніс заставу 1000 р., і студента звільнили. На засіданнях навчального комітету Пильчиков завжди захищав інтереси студентів, часто допомагав їм матеріально.

Микола Дмитрович у свої 50 років жив самотньо, сім'ї не створив. Давалися знаки велике напруження, клопоти наукової, викладацької громадської роботи, цькування реакціонерів усіх мастей. Здоров'я його погіршувалося.

4 травня 1908 р. Миколі Дмитровичу довелося лягти до однієї з лікарень Харкова. Лікар визнав його стан задовільним. Але хворий мав вигляд вкрай стомленої людини. Ранком 6 (19) травня пролунав постріл. У палаті на ліжку лежав Пильчиков у закривавленій сорочці, а револьвер «бульдог» лежав на столі. Куля пройшла скрізь серце. Але як він міг після пострілу покласти на стіл револьвер? Це було самогубство чи вбивство?

На це питання відповіді немає. На смерть вченого відгукнулись всі тодішні російські фізичні журнали. В одному з некрологів говорилось: «...Зі смертю М.Д. Пильчикова вчений світ

втратив дуже велику наукову силу».

У його речах знайшли листа на ім'я директора П.М. Мухачова, в якому Микола Дмитрович просив «на випадок можливих у його житті подій» передати Харківському університету бібліотеку, а на його банківські кошти встановити премії за кращі дипломні роботи студентам-технологам. Даниною заслугам вченого було б відновлення в НТУ «ХПІ» премії імені Пильчикова за кращі дипломні роботи.